

UIT HET LEVEN VAN EEN JOODSE FAMILIE

© Carmelitana, Gent 2014 - www.carmelitana.be

Oorspronkelijke titel: “Aus dem Leben einer jüdischen Familie“ (Herder, Freiburg, 1965, 1985, 2002)

De eerste (onvolledige) Nederlandse vertaling, verschenen in 1967 onder de titel “Mijn jeugd“ bij uitg. Desclée de Brouwer, werd nagezien, vervolledigd, ingeleid en geannoteerd door zr. Machteld van de Eucharistie. Redactionele verduidelijkingen bij de tekst staan tussen punthaken, evenals de titels die niet van Edith Stein zelf zijn.

De landkaarten werden overgenomen uit de Franse vertaling van 2001 (Ad solem/Cerf)

Foto omslag: Edith Stein omstreeks 1899 © Edith Stein-Archiv Köln

Omslagontwerp & opmaak: Press Point, Merelbeke

Druk: Acco, Leuven

ISBN: 978-90-76671-92-5

Wettelijk Depot: D/2014/0770/02

EDITH STEIN

**UIT HET LEVEN
VAN EEN
JOODSE FAMILIE**

CARMELITANA

INHOUD

Inleiding	III
 <i>'Uit het leven van een joodse familie':</i>	
Voorwoord <van Edith Stein>	1
Hoofdstuk 1: Uit moeders herinneringen	4
Hoofdstuk 2: Uit onze familiegeschiedenis: de twee jongsten	47
Hoofdstuk 3: Zorgen en onenigheid in de familie	70
Hoofdstuk 4: Het klavertjevier	117
Hoofdstuk 5: Aan de universiteit van Breslau	204
Hoofdstuk 6: Intermezzo: Erna 's liefdesperikelen	254
Hoofdstuk 7: Het dierbare Göttingen	275
Hoofdstuk 8: 'Zuster Edith'	376
Hoofdstuk 9: Beslissende ontmoetingen	438
Hoofdstuk 10: De lauwerkrans	474
 Chronologie	 497
Kaarten	499
Lectuursuggesties	501

INLEIDING

Een 'auto-biografie' ?

Augustus 1933. Edith Stein, 41 jaar oud, brengt voor de laatste keer enkele maanden door in haar ouderlijk huis in Breslau (sinds WO II het Poolse Wrocław). Op 14 oktober zal ze intreden in de karmel van Keulen, en daar wil ze haar geliefde moeder Auguste Stein – geboren Courant - zo delicaat mogelijk op voorbereiden. Het zal een enorme schok betekenen voor deze diepgelovige joodse vrouw, die Edith reeds zo heeft moeten kwetsen door haar doopsel in de katholieke kerk, intussen ruim 11 jaar geleden. Edith laat haar moeder vertellen over haar herinneringen, en begint te schrijven aan een tekst die pas tientallen jaren later zal gepubliceerd worden onder de titel – door Edith zelf boven het manuscript geschreven - “*Aus dem Leben einer jüdischen Familie*”. De eerste Nederlandse vertaling verscheen echter onder de titel ‘Mijn jeugd’, en gewoonlijk wordt naar dit geschrift verwezen als naar de ‘autobiografie van Edith Stein’. Maar een *auto*-biografie schrijven lag helemaal niet in Ediths aard. Zij heeft er immers altijd een hekel aan gehad in het middelpunt van de belangstelling te staan of op te vallen. Haar bedoeling maakt ze trouwens meteen duidelijk in haar eigen *Voorwoord*. Die blijkt tweërlei. Enerzijds wil ze met dit boek een dankbare hommage brengen aan haar moeder, die er dan ook prominent in aanwezig is en wel een incarnatie lijkt van de ‘sterke vrouw’ uit het Bijbelboek van de Spreuken (31, 10-31). Na het overlijden van haar echtgenoot, als Edith nog geen twee jaar oud is, zal deze ‘mater familias’ de kwijnende houthandel van haar man uitbouwen tot een bloeiende zaak. Zo zal ze de twee jongste van haar zeven kinderen - Erna en Edith - aan de universiteit kunnen laten studeren.

Maar Edith Stein wil ook, zo schrijft ze, “*heel eenvoudig vertellen wat ik met joodse mensen heb meegemaakt*”, als reactie op de karikatuur die door de nazi-propaganda in die vooroorlogse jaren over haar volksgenoten wordt verspreid. Ze zal het joodse milieu beschrijven waarin ze is opgegroeid, in het Duitsland van het einde van de negentiende en het begin van de twintigste

eeuw. Als gewezen assistente van de beroemde filosoof en grondlegger van de fenomenologie Edmund Husserl doet ze dit met de objectiviteit en de waarheidsdrang van de fenomenologe die de dingen waarneemt en beschrijft *zoals ze zijn*, niet mooier en niet lelijker.

Wat daarbij opvalt is, hoe weinig het dagelijkse leven van die joodse middenklasse verschilt van dat van elke andere doorsnee Duitse familie. Deze joden – en Edith Stein meer dan wie ook – voelen zichzelf immers ‘op en top’ Duitsers. Zij zijn perfect geassimileerd, ‘geïntegreerd’, zoals we dat nu zeggen, in het hele maatschappelijke leven van hun vaderland. Wat hun lot tijdens de nazi-vervolging nog des te tragischer maakt: *“Moeder is zelf altijd heel vaderlandslievend geweest (...) Daarom kan zij er zich ook vandaag absoluut niet bij neerleggen dat men haar Duits-zijn wil ontkennen.”*

Censuur

De eerste Nederlandse vertaling van deze joodse ‘familiegeschiedenis’, zoals Edith Stein haar geschrift zelf graag noemt, werd gepubliceerd in 1967. Daarin waren echter grote lacunes. Dat had te maken met een testamentaire bepaling van de schrijfster zelf. *“Ik vraag dat mijn familiegeschiedenis niet gepubliceerd wordt zolang mijn broers en zusters in leven zijn,”* lezen we in het testament dat Edith twee maanden voor haar dood opmaakte in de karmel van Echt. Met haar enige nog levende zus, Erna Biberstein-Stein, kon in 1965 echter een compromis bereikt worden: zij gaf toestemming tot het publiceren van een sterk gecensureerde versie. Maar vermoedelijk werd er destijds ook nog hier en daar geknipt, niet alleen uit delicatesses tegenover Ediths familieleden (waarvan de kleine kantjes soms met een heel scherpe pen getekend worden), maar ook om ‘hagiografische’ redenen. Het proces tot zaligverklaring van deze Duits-joodse karmelietes, vermoord in de gaskamers van Auschwitz-Birkenau in 1942, was immers al enkele jaren bezig. Wellicht vonden de postulatoren sommige passages niet ‘heilig’ genoeg. Voor deze nieuwe editie werd de vertaling uit 1967 grondig herzien en aangevuld met alle ontbrekende passages – samen bijna twintig procent van het manuscript! – aan de hand van de re-

cente kritische heruitgave van de originele Duitse tekst (*Edith Stein Gesamtausgabe*, deel 1, Herder Verlag, Freiburg).

Geschreven in de karmel

Edith Stein heeft haar familiegeschiedenis grotendeels geschreven tijdens haar eerste jaren in de karmel van Keulen. Na haar tijdelijke professie (op 21 april 1935) moet ze het manuscript echter ter zijde leggen om, op vraag van haar oversten, haar grote filosofische werk "*Endliches und ewiges Sein*" af te maken. Kort na haar verhuis naar de karmel van Echt in Nederlands Limburg (op 31 december 1938) gaat ze verder met het optekenen van haar herinneringen. Maar ze zal nog slechts een 14-tal bladzijden kunnen toevoegen aan het manuscript, dat door een moedige vriend vanuit Keulen over de Duits-Nederlandse grens werd gesmokkeld. Haar levensverhaal breekt af op het moment dat zij haar doctorstitel in de filosofie behaalt. Edith Stein is dan nog geen 25 jaar oud, en haar zoektocht naar God is nog lang niet ten einde: die zal pas zo'n vijf jaar later bekroond worden door haar doopsel in de katholieke kerk (op 1 januari 1922). Slechts hier en daar lezen we in het verhaal discrete verwijzingen naar die innerlijke zoektocht, naar indrukken en ontmoetingen die belangrijk zijn geweest op haar geloofsweg, naar de zware spirituele crisis die ze heeft moeten doorworstelen vooraleer ze die beslissende stap kon zetten, die ze in dit boek "*de grootste beslissing van mijn leven*" noemt. In tegenstelling tot zijn auteur heeft dit precieuze *document humain*, waaraan Edith Stein zelf een groot belang hechtte, de oorlog overleefd - samen met andere waardevolle voorwerpen onzichtbaar ingemetseld in een kelderruimte van het klooster van Echt. Gelukkig voor ons...

Het 'boek met de zeven zegels'

Wie was Edith Stein eigenlijk? Valt zij samen met het ietwat saaie, degelijke imago dat velen van ons misschien van haar gekregen hebben? En dat wellicht het resultaat is van allerlei cliché's die men overal leest; van altijd diezelfde foto's waarop ze ons ernstig tot somber aanblijkt, van onder dat oubollige kapsel of die zware

sluier; van de moeilijke toegankelijkheid ook van haar theoretische geschriften, waarin ze weinig van haar innerlijk leven blootgeeft. Inderdaad heeft Edith Stein van kinds af aan haar diepste innerlijk altijd zorgvuldig bewaakt. Niet voor niets noemden haar oudere zusters haar als kind reeds ‘het boek met de zeven zegels’, en vele jaren later antwoordde zij op indiscrete vragen over haar geestelijk leven: “*Secretum meum mihi. Mijn geheim is het mijne*”. De exhibitionistische neigingen van de hedendaagse westerse mens waren haar totaal vreemd! En toch blijft zij ons intrigeren: wie was Edith Stein, voorbij alle cliché’s? Welke vrouw gaat er schuil achter die ondoorgrondelijke blik? Was zij van kleins af aan een ‘heilig boontje’?... Wie werkelijk een antwoord wil op zulke vragen, moet beginnen met dit boek te lezen. Want het antwoord daarop geeft Edith uiteindelijk toch best zelf – ondanks zichzelf.

De zegels verbroken

Te midden van de talrijke scherp getekende personages en vaak geestige anekdotes* verschijnt immers beetje bij beetje, in filigraan, de echte Edith Stein. Het hele saaie imago vliegt aan diggelen voor onze ogen, en in plaats daarvan verschijnt langzaam een zelfbewuste, geëngageerde, kritische en hoogbegaafde jonge vrouw, die heel goed weet wat ze wil – en wat niet! -, en die haar leefwereld bekijkt en benadert met een groot observatievermogen en een scherp psychologisch doorzicht. Maar vooral: met een enorm inlevingsvermogen. Deze bekwaamheid tot empathie – misschien wel haar grootste kwaliteit - mildert haar kritische zin en haar afschuw van morele compromissen, van elke vorm van onoprechtheid. Het belet haar mensen te (ver)oordelen, al kan ze vrienden en familieleden soms ook vrijmoedig - maar altijd liefdevol en onder vier ogen - op hun fouten wijzen, in de wetenschap dat alleen de waarheid ons echt vrij maakt! Het maakt haar tot vriendin en vertrouwenspersoon van velen, en stelt haar in staat verzoenend op te treden zonder partij te kiezen – waardoor ze bij voorbeeld het broze huwelijk van haar zus Else kan redden.

En zo leren wij Edith Stein – in 1998 heilig verklaard en copatrones van Europa – in de loop van het verhaal kennen als het eigenzinnige driftkikkertje dat de kleuterschool v er beneden haar waardigheid vindt; als een overgevoelig en introvert lagere- schoolkind; als de hoogbegaafde puber die met 14 jaar schoolmoe is, haar studies onderbreekt en haar joodse geloof definitief verliest; als de wilskrachtige en sportieve, politiek geengageerde filosofiestudente – als ‘suffragette’ ijverend voor vrouwenstemrecht en tegen de ‘vrouw aan de haard’ . We volgen haar op avontuurlijke, soms bijna heroische, staptochten in de bergen met haar kameraden (heerlijke verhalen zijn dit!) en op haar ontdekkingsstochten in liefdevol beschreven Duitse cultuursteden. We zien de briljante studente in Göttingen worstelen met haar thesis - waarvoor ze, niet toevallig, het thema van de ‘*invoeling*’ had gekozen – zodat ze overspannen raakt en bijna in een depressie wegzinkt. Voor het eerst stoot ze pijnlijk op haar grenzen: “*Langzaam groeide in mij een echte vertwijfeling. Het was de eerste keer in mijn leven, dat ik voor een opgave stond die ik met mijn wil niet de baas kon*”. Een ervaring die haar nederigheid heeft geleerd, zoals ze enkele jaren later zal erkennen in een brief aan Roman Ingarden (12 februari 1918) : “*Men moet een sterke ervaring hebben gehad van de eigen onmacht om genezen te worden van het na ieve en onbeperkte vertrouwen dat men stelt in eigen wilskracht en kunnen.*”

‘Zuster Edith’

Maar we leren Edith Stein ook kennen als een vurige Duitse patriot die, wanneer de Grote Oorlog uitbreekt, geen moment aarzelt om haar filosofiestudies in Göttingen te onderbreken en zich te melden als Rode-Kruisverpleegster. Waarbij ze, tot ieders ontzetting, het verbod trotseert van haar moeder, die haar met geen enkel argument van haar voornemen heeft kunnen afbrengen: “*Toen deze aanval mislukt was, verklaarde mijn moeder met al haar energie: ‘Met mijn toestemming zal je niet vertrekken.’ Ik antwoordde even beslist: ‘Dan moet ik zonder uw toestemming gaan’* ”. Het lange en fascinerende relaas van de vijf maanden die ze doorbrengt in het lazaret tussen besmettelijk zieke en zwaargewonde

soldaten, is zowat een boek op zichzelf. Het beslaat wel 13 % van het manuscript, waaruit blijkt hoe belangrijk deze ervaring is geweest voor Ediths menselijke ontwikkeling. De 'atheïste' die nog nauwelijks iets afweet van het christendom, gedraagt zich als de barmhartige Samaritaan uit het evangelie, zonder zichzelf te sparen – en tot ze bijna de uitputting nabij is. Daarbij distantieert ze zich discreet maar ondubbelzinnig van het frivole gedrag dat in zo'n lazaret gebruikelijk was, vanuit haar grote gevoel voor zuiverheid en morele integriteit. Toen een dokter zijn handen eens niet thuis kon laten, kreeg die dan ook stevig de les gespeld door 'Zuster Edith' – zo kunnen we nu lezen in één van de passages die in de eerste vertaling gecensureerd werden. Zoals reeds gezegd eindigt het boek wanneer Edith Stein, nog geen 25 jaar oud, '*magna cum laude*' haar doctorstitel in de filosofie behaalt bij Husserl, die intussen aan de universiteit van Freiburg is benoemd. In die stad zal Edith nog anderhalf jaar werken als privé-assistente van 'de meester', zoals Husserl door zijn leerlingen werd genoemd.

Een moderne heilige

Al lezend wordt Edith Stein voor ons een zus: zo menselijk en herkenbaar, met haar zwakke kanten en limieten, en toch reeds met alle kwaliteiten van een 'heilige in spe'. Met een grote literaire begaafdheid bovendien, al moeten we natuurlijk voor ogen houden dat dit manuscript noodgedwongen een 'kladwerk' is gebleven - haastig geschreven en nooit herlezen, laat staan persklaar gemaakt. Maar de stilistische mankementjes die daarvan het gevolg zijn zal de lezer er graag bij nemen. Een compleet psychologisch portret willen wij hier niet maken: het is aan de lezer om deze boeiende, veelzijdige en in vele opzichten 'moderne' persoonlijkheid te ontdekken. Boeiend is in ieder geval haar levenslange, compromisloze zoektocht naar de waarheid, naar de uiteindelijke zin van het menselijk leven; haar dorst naar het absolute, het onvergankelijke, het transcendente. 'Modern' is de weg die ze daarbij aflegt : hoe zij, na het verlies van haar kinderlijk-naïeve geloof, geleidelijk evolueert vanuit een positie van sceptisch agnosticisme - die zij deelt met zovele van haar eigen en onze tijdgenoten - via de fi-

losofie (het objectief bestuderen van het ‘*fenomeen van de religieuze ervaring*’) naar de ontdekking van het christelijke geloof. Anders gezegd: hoe deze uitermate kritische intellectuele, die de wijsbegeerte beschouwt als ‘streng wetenschap’, er ten slotte in zal slagen de vermeende kloof - vandaag zo veelbesproken - tussen rede en geloof te overbruggen. Daarbij hebben natuurlijk sommige boeken een belangrijke rol gespeeld: zoals bekend determineerde de lectuur van de autobiografie van de heilige Teresa van Avila haar keuze voor het katholicisme. Maar het belangrijkste waren toch de contacten met gelovige - meestal protestantse - vrienden, zoals het echtpaar Reinach of Hedwig Conrad-Martius. Het geloof wordt toch bij uitstek door ‘aanstekelijke’ gelovigen doorgegeven... Dat in dit boek slechts de eerste etappes van dit spirituele avontuur, deze geestelijke pelgrimstocht beschreven worden, is weliswaar jammer, maar het kan de lezer er misschien toe verleiden om méér van en over Edith Stein te gaan lezen. Enkele tips hiervoor vindt u achterin het boek (*Lectuursuggesties*, blz. 501)

Zr. Machteld van de Eucharistie

*Wie graag foto's ziet van de in het boek voorkomende personages, verwijzen wij naar het onlangs bij *Carmelitana* heruitgegeven **Edith Stein Fotoalbum** van Maria Amata Neyer, in het Nederlands vertaald door Koen De Meester, dat bovendien een goede en beknopte beschrijving biedt van heel het leven van Edith Stein. Om de talrijke plaatsen die in dit boek vermeld worden te kunnen lokaliseren, hebben wij twee landkaartjes overgenomen uit de Franse vertaling (*Vie d'une famille juive*, Ad solem-Cerf, 2001), die u vindt op blz. 499-500

VOORWOORD

De laatste maanden hebben de Duitse joden uit hun rustig, gewoon bestaan gehaald. Zij werden gedwongen om na te denken over zichzelf, hun wezen en hun lot. Maar ook aan vele andere, buiten de partijen staande mensen, werd het jodenvraagstuk opgedrongen door de gebeurtenissen. In kringen van de katholieke jeugd bijvoorbeeld werd die vraag zeer ernstig en met grote verantwoordelijkheidszin gesteld.

Ik heb in deze maanden telkens weer aan een gesprek moeten denken, dat ik enige jaren geleden had met een pater. Hij drukte mij op het hart, op te schrijven wat ik, als kind uit een joodse familie, had leren kennen van de joodse mensheid, omdat buitenstaanders zo weinig van zulke feiten weten. Verschillende andere taken hebben mij toen belet om ernstig op dit voorstel in te gaan. Toen op de laatste dag van maart met de nationale revolutie de strijd tegen de joden in Duitsland begon, dacht ik er weer aan. “Als ik maar eens wist, hoe Hitler tot zijn verschrikkelijke haat tegen de joden gekomen is”, zei een van mijn joodse medestudenten in een van die gesprekken, waarin men iets probeerde te begrijpen van wat er over ons losbarstte. De propagandabladen en redevoeringen van de nieuwe machthebbers gaven het antwoord op die vraag.

Als vanuit een holle spiegel kijkt een verschrikkelijk scheef getrokken beeld ons aan. Laat het beeld volgens een eerlijke overtuiging getekend zijn. Laat de afzonderlijke trekken ontleend zijn aan levende modellen. Maar is dan de joodse mensheid zonder meer de noodzakelijke uitwerking van joods bloed? Zijn de groot-kapitalisten, de

vuile literatoren en onruststokers, die in de revoluties van de laatste decennia een leidende rol speelden, dan de enige of tenminste de meest waarachtige vertegenwoordigers van het jodendom? In alle lagen van het Duitse volk zal men mensen vinden, die op deze vraag ontkennend antwoorden. Zij zijn als werknemers, burens, school- of studiemakkers met joodse families in aanraking gekomen; zij hebben daar hartelijke goedheid, begrip, warme deelname en hulpvaardigheid gevonden; en hun gevoel voor rechtvaardigheid komt in opstand, omdat deze mensen nu tot paria's veroordeeld worden. Vele andere mensen beschikken echter niet over zulke ervaringen. Vooral aan de jongeren, die nu vanaf hun prille jaren in rassenhaat worden opgevoed, ontnemt men deze kans. Ten opzichte van hen hebben wij, die in het jodendom zijn opgevoed, de plicht om getuigenis af te leggen.

Wat ik op deze bladzijden wil schrijven, wil geen apologie van het jodendom zijn. Het begrip "jodendom" ontwikkelen en verdedigen tegen valse voorstellingen, de inhoud van de joodse godsdienst uitleggen, de geschiedenis van het joodse volk schrijven - voor dat alles zijn al mensen geroepen. Wie zich daarover wil informeren, vindt een uitgebreide literatuur. Ik zou heel eenvoudig willen vertellen wat ik met joodse mensen heb meegemaakt: een getuigenis naast de andere die al gedrukt zijn of nog zullen verschijnen. Aan wie zich onbevooroordeeld uit bronnen wil informeren, wil ik dit vertellen.

Eerst was ik van plan de levensherinneringen van mijn moeder op te tekenen. Zij was onuitputtelijk in het vertellen, en al mocht ik niet hopen dat zij in haar hoge ouderdom - zij is nu 84 jaar - het zelf zou kunnen opschrijven,

toch wilde ik proberen om het mij te laten vertellen en dan haar woorden zo getrouw mogelijk neer te schrijven. Maar ook dat was moeilijk. Wij vonden daarvoor niet genoeg rustige uren. Ik moest bepaalde vragen stellen om in de stroom van haar herinneringen zoveel orde en klaarheid te brengen als voor een vreemde lezer noodzakelijk was om te kunnen volgen; soms was het niet mogelijk tastbare en betrouwbare feiten vast te stellen. Ik geef eerst in 't kort de gesprekken met mijn moeder weer. Daarna volgt een beeld van het leven van mijn moeder, zoals ik het zelf kan tekenen.

Breslau 21.9.1933 Edith STEIN

Hoofdstuk I

Uit moeders herinneringen¹

1

Moeders vader, Salomon Courant, werd geboren in 1815. Waar zijn familie vandaan komt, kan mijn moeder zich niet meer herinneren; zij meent van dicht bij de Franse grens. Dat is waarschijnlijk slechts een vermoeden, vanwege die Franse naam. Die zou echter evengoed afkomstig kunnen zijn van de toen gebruikelijke muntaanduiding : “Preussisch Courant”.

Later woonden zijn ouders te Peiskretscham in Opper-Silezië. Hij was zeepzieder en lantaarnopsteker. Op zijn omzwervingen kwam hij in het huis van mijn overgrootouders in Lublinitz O.S. Hij zag daar mijn grootmoeder, die toen 12 jaar was, en zij beviel hem meteen. Sindsdien kwam hij elk jaar. Toen zij 17 jaar oud was, werden zij verloofd, en het volgende jaar vond de bruiloft plaats. Dat was in het jaar 1842.

Jozef Burchard, mijn overgrootvader, stamde uit de provincie Posen, evenals zijn vrouw, Ernestine Prager. Hun eerste huwelijksjaar leefden zij in Hundsfeld in Silezië. Toen hun huisje afbrandde, gingen zij naar Lublinitz. Overgrootvader was gedurende vele jaren cantor en voor-

1 Alleen de titels van het boek, het voorwoord, het eerste en het tweede hoofdstuk zijn van Edith Stein zelf. De rest van het manuscript is aan één stuk geschreven, zonder indelingen of titels. Dat zijn dus redactionele ingrepen. De titels die niet van Edith Stein zijn, staan tussen punthaken, evenals alle andere redactionele verduidelijkingen.

bidder. Toen hij dat niet meer kon, begon hij een wattenfabriek. Hij had een gebedszaal in zijn eigen huis, waar op de grote feestdagen alle schoonzoons kwamen bidden. Hij was een strenge vader en leraar. De achterkleinzonen moesten bij hem leren bidden. Hij schold veel, maar sloeg niet, en nooit ging een kind zonder cadeautje naar huis. De overgrootouders hadden elf kinderen: vier zonen en zeven dochters. Vanaf 1870 werden alle verjaardagen als grote feesten gevierd, waarbij - voor zover mogelijk - alle kinderen en kleinkinderen aanwezig waren. Een tafelliedje, dat hun zoon Emanuel voor zo'n gelegenheid componeerde, luidde:

Zelden was er wel een vader, die kinderen zo bedacht;
van buiten ruw, in liefdevolle zorgen zacht.
In de 78 jaren, die nu zijn vervlogen,
mocht gij op Gods genade bogen,
want Hij was u welgezind.
Altijd trouw stond u ter zijde
Grootmama in vreugd' en lijden.
Zij helpt u en ook ons allen goed ;
voor leed en ongeluk zij behoedt.

Het gedicht kwam van Jacob Radlauer, een achterkleinzoon, de zoon van de oudste dochter Johanna en de lieveling van de hele familie. Hij leefde als een zeer geacht koopman in Breslau en stierf enige jaren geleden als grijsaard van 85 jaar, nadat hij beide zonen in de wereldoorlog had verloren. (Ernst Radlauer, de oudste, stond bij het uitbreken van de wereldoorlog als jurist in dienst van de administratie in Oost-Afrika. Het lukte hem in een avontuurlijke vermomming naar Duitsland terug te keren om waardevolle papieren te redden en dienst te nemen in het leger.)

De overgrootouders leefden als oude mensen in grote armoede, maar wisten toch altijd nog iets te sparen voor nog armere mensen. Als overgrootmoeder koffie zette - in die tijd iets heel kostbaars - legde ze altijd een paar bonen apart en spaarde op die manier de hele week. Iedere vrijdag kreeg een arme vrouw het bijeengespaarde. Alle afgedankte stukken uit het eigen huishouden en die van de gehuwde dochters werden zorgvuldig versteld om ze aan arme mensen te kunnen geven. Bij dit naaiwerk moesten ook de kleindochters ijverig meehelpen. Grootmoeder verzamelde hen om zich heen, leerde ze werken en hield streng toezicht, zodat alles met de grootst mogelijke zorg geschiedde. Vanaf 6 jaar moesten de kinderen al zomen naaien, terwijl aan de groteren de lange naden werden toevertrouwd. Hele uitzetten voor bevriende families werden in die naaischool afgewerkt.

In hun laatste levensjaren hadden de overgrootouders geen eigen huishouden meer. Het eten werd hen door de grootouders gebracht. Heel zijn leven heeft overgrootvader veel van zijn vrouw gehouden en nooit toegelaten dat zij zwaar werk moest doen. Gedurende zijn laatste ziekte werd hij door een waanidee geplaagd waardoor hij haar wantrouwde, zodat men haar tenslotte uit zijn huis moest halen. Hij stierf met 89 jaar. Overgrootmoeder leefde nadien bij haar dochter, Adelheid Courant, mijn grootmoeder. Zij was al ziekelijk toen zij verhuisde en is lange jaren door haar schoonzoon en de kleinkinderen met de grootste liefde en zorg verpleegd; zij overleefde haar dochter heel lang. Tot op het allerlaatst was zij geestelijk volledig helder; zij liet zich graag voorlezen - deze taak werd opgedragen aan de achterkleinkinderen die daar woonden of op vakantie kwamen - en zij volgde alles met grote interesse. Zij werd 93 jaar. Lichamelijk leed zij heel veel en ze ging gedrukt onder de grote last die zij veroorzaakte. Mijn moeder noemde haar

steeds een “oprecht vrome vrouw”. In de synagoge en op het kerkhof bad zij uiterst ingetogen, evenals op vrijdagavond, wanneer zij de sabbatkaars aanstak en de bijbehorende gebeden uitsprak. Op het einde pleegde zij eraan toe te voegen: “Heer, stuur ons wat minder dan wij kunnen dragen.”

Mijn grootmoeder, Adelheid Burchard, was vanaf haar jeugd gewend aan hard werken. Zij moest met haar zus Johanna op de jongere kinderen passen. Omdat het karige loon dat haar vader als cantor verdiende, voor het onderhoud van de grote familie niet voldoende was, moesten zij zeer vroeg opstaan om in de eerste ochtenduren door fijn handwerk iets bij te verdienen.

Toen mijn grootouders huwden, openden zij een kleine winkel in koloniale waren. Na inkoop van de goederen bleef er nog 25 cent contant geld over. De winkel liep al snel heel goed, omdat zij zo ijverig en flink waren. Alles deden zij samen: grootmoeder hield altijd de boeken bij en grootvader zou niets gedaan hebben zonder het haar eerst te vragen. Toen de zaak zich uitbreidde, moesten de jongere kinderen komen helpen en werkten zij onder de leiding van hun zuster. Bijna elk jaar kwam er een kind bij. Het oudste stierf nog in de wieg, de andere vijftien groeiden op en bereikten allen een hoge leeftijd. Van deze vijftien kinderen was mijn moeder het vierde.

Zoals grootmoeder haar eigen ouders in hoge eer had gehouden en hen alle liefde had betoond, zo ondervond zij op haar beurt van haar kinderen de grootste liefde en verering. Alle meisjes werden vanaf vier jaar tot werken aangespoord: zij hielpen mee in de zaak, die zich van jaar tot jaar uitbreidde, of in het huishouden, dat zij om beurten moesten doen, of ze waren bezig met handwerken. Hun eerste onderwijs ontvingen de oudere kinderen aan de openbare school (mijn moeder vanaf haar vijfde jaar, in

een katholieke volksschool). Later stichtte mijn grootvader voor zijn vier oudste kinderen en de kinderen van nog drie andere joodse families een privéschool.

Met 12 jaar werd mijn moeder al van school afgehaald om thuis mee te helpen. Zij kreeg wel nog een paar privélessen Duits en Frans. Alle zonen werden buiten de woonplaats, en uiteindelijk allemaal in Breslau, naar het gymnasium gestuurd; vijf van hen werden kooplieden, twee haalden een academische graad (apotheker en chemicus). Het godsdienstondericht werd op school gegeven door een joodse leraar. Er werd ook wat Hebreeuws geleerd, maar te weinig om later zelfstandig te kunnen vertalen of de gebeden te kunnen begrijpen. De geboden werden er onderwezen, gedeelten uit de heilige Schrift gelezen en verschillend psalmen (in het Duits) van buiten geleerd. Mijn moeder vertelde dat zij altijd met het grootste enthousiasme deze lessen had bijgewoond. Men had hun altijd ingeprent dat ze elke godsdienst moesten respecteren en nooit iets negatiefs over een andere religie mochten zeggen. De jongens werden, zoals ik al verteld heb, door grootvader onderwezen in de verschillende gebeden. Op zaterdagmiddag verzamelden vader en moeder alle kinderen die thuis waren, om met hen de vesper- en avondgebeden te bidden en ze hun uit te leggen. De dagelijkse studie van de Schrift en de Talmoed (zoals dat in vroegere eeuwen de plicht was van iedere joodse man en zoals het bij de joden in het Oosten ook nu nog vaak gebeurt) was in het huis van mijn grootouders niet meer gebruikelijk. Alle voorschriften van de wet werden wel zeer nauwkeurig onderhouden.

(Ik laat nu volgen wat uit vroegere verhalen van mijn moeder en broers en zusters in mijn herinnering is blijven hangen, en wat ik zelf meebeleefd heb.)

Boven de sofa hingen in de woonkamer de portretten van mijn grootouders. Het fijne, zachte gezicht van grootmoeder, door een witte muts omkranst, is ernstig en spreekt van veel leed. Zij stierf lang voor mijn geboorte; wat ik van haar weet, heb ik dus slechts van horen zeggen. Toch meen ik haar innerlijk te kennen en aan te kunnen voelen welke van haar dochters en kleinkinderen bijzonder naar haar aarden, en wat ik wellicht van haar heb overgeërfd. Tot op de dag van vandaag klinkt de stem van mijn moeder vol eerbied, wanneer zij over haar spreekt. De kinderen gingen met hun kinderleed eerder naar vader dan naar haar. Naar grootmoeder ging iedereen die ernstige raad nodig had, niet alleen haar man, kinderen, broers en zusters, maar ook velen van buiten de familiekring. Adellijke dames van de grote landgoederen uit de buurt kwamen vaak in hun wagens voorgereden om haar te bezoeken, en beschouwden het als een eer haar tot vriendin te hebben.

Mijn grootvader kijkt de toeschouwer opgewekt en vol humor aan. Ik kan me nog het een en ander van hem herinneren. Hij stierf toen ik vijf jaar was. Hij was een kleine, levendige man. Als hij bij ons in Breslau op bezoek kwam, haalde hij voor ieder kind een stuk chocolade uit zijn zak. Ook de andere kinderen op straat wisten dat hij altijd iets bij zich had. Als bij grote familiefeesten mooi versierde taarten klaar stonden, haalde hij de gesuikerde vruchten eraf en stak ze ons in de mond. Hij zat altijd vol grappige invallen en was onvermoeibaar in het vertellen van moppen. Als buitengewoon flink koopman had hij zich van een heel bescheiden begin omhooggewerkt, 15 kinderen grootgebracht en daarbij altijd nog wat voor anderen, vooral arme mensen, overgehad. Hij leefde in zijn groot eigen huis omgeven door kinderen en kleinkinderen, en legde een onbeperkte gastvrijheid aan de dag. Niet alleen in het

kleine stadje waar hij woonde, maar in heel Opper-Silezië stond hij in hoog aanzien. Vooral de boeren uit de omtrek hadden het volste vertrouwen in hem. Zij kwamen 's zondags naar de kerk en 's woensdags naar de markt in de stad om inkopen te doen. Eens bracht een boer hem geld om te bewaren. Grootvader nam het aan en zei: "Wacht even, dan schrijf ik een briefje." Hij haalde het bewijs, de boer bekeek het aandachtig en gaf het hem terug met de woorden: "Bewaar dat ook maar voor me." De herinnering aan de oude heer Courant leeft nu nog verder onder zijn bekenden. Twee jaar geleden kreeg ik meermaals bezoek van een lerares van de pedagogische school in Beuthen. Toen ik mijn moeder haar naam noemde, meende deze te weten dat die familie zeker uit Lublinitz afkomstig moest zijn. Wij stelden inderdaad vast dat haar vader daar was opgegroeid, maar met 16 jaar vertrokken was. Toen ik haar eens ging afhalen voor een wandeling, kwam hij naar buiten om mij als afstammeling van de familie Courant te begroeten: deze was immers een van de meest geachte families van de stad; hij kon zich "de oude heer" nog goed herinneren.

In zijn laatste jaren leed mijn grootvader aan een blaaskwaal en ging hij vaak naar het kuuroord Salzbrunn. Ik herinner mij nog dat wij hem daar bezocht hebben. Ook zijn 80ste verjaardag kan ik mij herinneren. Mijn moeder had mij en Erna meegenomen. Het was een van die grote feesten zoals die in onze familie gebruikelijk waren als uitdrukking van de liefde van de kinderen en van onze onderlinge verbondenheid; het was het eerste feest waar ik bij mocht zijn. Het jaar daarop stierf grootvader. Hij was 83 jaar geworden en was maar een paar weken echt ziek geweest.²

2 Deze laatste zin is er in het manuscript door Rosa Stein bijgeschreven. Salomon Courant werd in werkelijkheid 81 jaar.